

4. Документи свідетельствують. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932. / Под. ред. В.П. Данилова и Н.А. Ивницкого. – М.: Политиздат, 1989.
5. Зінченко А. Тех, хто не запишеться в СОЗ, заберем, вивезем на Чорне море, посадим в баржі и потопим // www.day.kiev.ua/2000/podrob/pod1/htm
6. Кульчицький С.В. Ціна „великого перелому”. – К., 1993.
7. Трагедія советской деревни: коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – М., 1999. – Т. 1: Май 1927 – Ноябрь 1929.
8. Трагедія советской деревни: коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – М., 2001. – Т. 3: Конец 1930–1933.
9. Свободная мысль. – 1992 – № 9.
10. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2648.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2643.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2751.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2989.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3195.

Г.Т. Капустян, А.А. Лабунець

ВИТОКИ „НАДЗВИЧАЙЩИНИ”

Головне спрямування офіційного курсу радянської влади стосовно аграрного сектору протягом 1920-х років залишалося несхитним – здійснити соціалістичні перетворення в суспільстві за рахунок вилучення матеріальних ресурсів із села. Однак селянин-трудівник не бажав покласти на вівтар соціалістичних перетворень власний статок. Поєднок між владою і селянином стосовно перспектив розвитку на користь першої в змозі була здолати командно-репресивна система управління, яка почала складатися з кінця 1920-х років. Суспільству насаджувалася ідея соціалізму, декларативно змодельована у позаправовому полі партійних документів. У непокірного села потрібно вилучити хліб, впровадивши систему надзвичайних заходів. Сталінські директиви початку 1928 року ознаменували початок „надзвичайщини” – один із трагедійних етапів в історії радянського і українського села зокрема.

Однак офіційній радянській історіографії було накладено „табу” на дослідження проблем, присвячених останнім рокам непу (1927–1929). Вибухом свободи думки і творчості у „післяхрущовський” час, викликом системі неосталінізму стала спроба істориків В. Данилова і С. Якубовської у 1965 році оприлюднити свою позицію щодо поширення „фігури замовчування” на важливі наукові проблеми у статті „О фигуре умолчания в исторической науке” на сторінках „Нового мира”. „В теорії і практиці соціалістичного будівництва, – зауважували автори, – важливе місце займає питання про зміст нової економічної політики, її хронологічні рамки і значення... Партійні з’їзди і конференції, пленуми ЦК за життя Леніна і після його смерті розглядали непу як політику, яка забезпечує розв’язання всіх основних завдань переходу від капіталізму до соціалізму. Проте з початком тридцятих років питання про непу все більше відсувалося в тінь. У першу чергу припинилось теоретичне осмислення практики застосування принципів нової економічної політики на завершувальному етапі соціалістичного будівництва. Сам Сталін обмежився лише тим, що проголосив у 1936 р. „кінець непу”...

Завершальний етап нової економічної політики, її співвідношення з політикою і практикою

індустріалізації країни і колективізації сільського господарства все ще не знайшли висвітлення в нашій літературі. До цього часу і в конкретних, і в узагальнюючих працях зберігається дивна ситуація: всюди подається розгорнута характеристика переходу до непу, але відсутня жодна згадка про „вихід” із нього. Розвиток країни з 1927–1929 рр. висвітлюється поза новою економічною політикою” [1, 329–330].

Історія неопублікованої статті засвідчила: ряд важливих суспільству тем стали невідгідними для радянського політичного режиму. Резолюція О. Твардовського – головного редактора „Нового мира” на згаданій вище статті була такою: „Дуже потрібне висловлювання. Я за публікацію”. Наступні інстанції проходження статті (обов’язкові в умовах існування радянської цензури) мали діаметрально протилежні точки зору. *Головліт* публікацію загальмував і направив до *Держкомдруку*. Остаточний вердикт мав винести *ЦК КПРС*, куди направили рукопис із ретельним аналізом „відхиленя від ідейних стандартів”, „досягнень радянської історичної науки” тощо [2, 325]. І як наслідок: „Публікація в такому вигляді є недоцільною”, а з В.П. Даниловим проведена відповідна бесіда.

Пострадянський період відкрив нові можливості для історичної творчості, зникнув гриф „таємності” над величезним пластом історичних документів, розтаємничувались архівні фонди і справи. Ставали надбанням гласності резонансні історичні документи. (Варго зазначити, що і опальна стаття В.П. Данилова і С.І. Якубовської „О фигуре умолчания в исторической науке” була опублікована в „Археографическом ежегоднике” у 1994 р.) У другій половині 1990-х – на поч. 2000 рр. міжнародний колектив істориків, очолюваний проф. В.П. Даниловим здійснив науковий проєкт „Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 гг. Док-ты и мат-лы: В 5 т.” Наукову громадськість вразила кількість таємних директив вищого політичного керівництва країни, у яких визначалася „генеральна лінія” щодо суспільно-політичних і економічних процесів радянської держави. Історичні документи цього проєкту послугують основою багатьом історичним дослідженням з актуальних проблем радянської історії 1920–1930-х років.

Пропонована стаття має на меті проаналізувати зміст головних положень сталінських директив від 5, 14 січня та 25 квітня 1928 року, які оформили „надзвичайщину”, утверджували принципово нові форми взаємин радянської держави з селянством і виключали ліберальні підходи щодо хлібозаготівель на селі, насаджували жорстку систему репресивних заходів до тих, хто не в змозі забезпечити виконання нереальних сталінських хлібозаготівельних планів. Об’єкт вивчення – соціально-економічна політика радянської влади в українському селі в останні роки непу, предмет – „надзвичайщина”.

Паралельно на фоні „боротьби за хліб” вище політичне керівництво країни розчищало собі дорогу, вільну від опозиціонерів, і зосереджувало владу в одноосібних сталінських руках. XV з’їзд ВКП(б) вперше в „чистому вигляді” змалював картину співвідношення сил у партійно-державному керівництві. На цьому з’їзді ряд відомих діячів партії і держави ще зберігали помірні позиції, характерні для періоду „неопу”. Однак різкі виголоси багатьох партійних і радянських керівників стосовно натиску на сільську буржуазію і форсованих змін соціальних відносин на селі отримали перевагу.

XV з’їзд ВКП(б) відобразив реальне співвідношення сил у вищих політичних колах країни,

які значно поляризувалися після організаційного розгрому ще до початку з'їзду „об'єднаної лівої опозиції” (прихильників жорстких заходів по відношенню до селянства). На з'їзді було виключено з рядів більшовицької партії Троцького, Зінов'єва та їхніх активних прибічників. Таким чином, дисбаланс політичних сил відкрив дорогу на злам непу сталіністам, які мріяли нашвидкоруч примусити селянина відмовитися від власного достатку, віддати хліб задарма соціалістичній державі.

Хлібозаготівельна криза кінця 1927 року – початку 1928 року і шляхи її подолання виявилися тією основою, на якій радянська влада шліфувала політику „надзвичайщини” стосовно села. З цього часу стає зрозумілим, що діалог „влада-селянин” завершився, наступав час владного, жорсткого монологу командного спрямування.

З блискавичною швидкістю 24 грудня 1927 року на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) приймаються постанови „Про хлібозаготівлі”, „Директива Політбюро ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям”, „Про направлення відповідальних вповноважених на хлібозаготівлі” [3, 111-114]. Партійним організаціям докорялось: „... вами проявлена недостатня активність при проведенні хлібозаготівельної кампанії... ЦК пропонує вам... добитися рішучого перелому на хлібозаготівельному ринку”. Вимагалось застосувати всі заходи вилучення заборгованості з селян по с/г кредиту, страховим та іншим зборам” [3, 113].

Директивно стимулювався збут зерна селянином-виробником: „Щоб перекидання промтоварів на село привело саме до посилення заготівель хліба, ЦК пропонує вам рядом економічних і організаційних заходів добитися рішучого перелому на хлібному ринку в найближчий час”. Відповідальним уповноваженим з хлібозаготівель в Україну було направлено В. Молотова [3, 112-113].

Невідворотним постав повний провал заготівельної кампанії. 5 січня 1928 року за підписом Й. Сталіна було прийнято директиву ЦК ВКП(б) „Парторганізаціям про хлібозаготівлі”, яка константувала „воєнно-комуністичний „підхід творців директиви щодо виконання хлібозаготівель: „Селяни-комуністи, радянський і кооперативний актив не продали усіх своїх надлишків (курсив авт.), радгоспи і колгоспи також не увесь товарний хліб вивезли, до тогож є випадки продажу ними хліба приватникам”.

Однозначно жорстко вимагалось виконання плану кампанії: „ЦК зобов'язує вас добитися рішучого перелому у хлібозаготівлях у тижневий термін від дня отримання цієї директиви, причому всілякі відмови і пояснення на свята і т.п. ЦК буде вважати грубим порушенням партійної дисципліни”. Директива вимагала прискорити сплату селянством державі різноманітних податків, розгорнути кампанію по розповсюдженні селянської позики та збору кооперативних паїв. Вона „в пух і прах” розносила за „вопіючі упущення” місцевих партійних і радянських працівників хлібних районів і визначала методи „роботи”, типові для епохи „воєнного комунізму”: жорсткі „покарання” і „репресивні заходи” під час збору недоїмок по всіх видах платежів, особливо стосовно до „куркулів і спекулянтів, які підривають сільськогосподарські ціни”. Сталінська директива ферментує основу програми майбутньої „надзвичайщини”, у напрямі до зламу непу на місяць під керівництвом партії та широкого застосування репресій на селі при виконанні важливої кампанії. Партійним організаціям пропонувалось „... прийняти до ... виконання річне і місячне завдання наркомторгу

на хлібозаготівлі... Всі поточні директиви наркомторгу виконувати беззаперечно..., встановити особисту відповідальність керівників партійних, радянських і кооперативних організацій за виконання покладених на них завдань по заготівлях”. З цією метою вимагалось мобілізувати партійні кадри, „включаючи членів бюро обкомів, окркомів і райкомів, а також президій виконкомів на предмет всілякого посилення хлібозаготівель і залишати їх на місяць до рішучого перелому”. Директива вимагала інформативного забезпечення надзвичайної хлібозаготівельної кампанії: „Організувати в пресі довготривалу кампанію по хлібозаготівлях, зосереджуючи увагу на рішучій і систематичній критиці недоліків хлібозаготівельної кампанії, особливо на конкретних фактах прорахунків в роботі закладів і осіб, винних у халатності, гальмуванні і зривах хлібозаготівель”. Наостанок сталінська директива застерігала, що передбачені завдання з хлібозаготівель належить виконувати „в тижневий термін”(1), бо в протиположному разі ЦК залишає за собою право заміни нинішніх керівників парторганізацій [3, 136-137].

Після сталінської директиви від 5 січня 1928 року надсилалися наступні, які забезпечували її втілення. 8 січня рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) вимагалось: „З огляду на систематичне невиконання українським НКТоргом нарядів на вивіз хліба зобов'язати НКТорга т. Чернова: 1). За січень виконати повністю поверх січневого плану всю недовантаженість на грудень, листопад і жовтень; 2). В майбутньому не допускати ніякого недовантаження, виконуючи всі наряди НКТоргу СРСР, зобов'язуючи суворо стежити за цим РНК УСРР і ЦК КП(б)У”. І далі загрозливо: „Зобов'язати НКТорг СРСР на випадок навіть незначного недовиконання нарядів Україною негайно доповідати Політбюро для негайного прийняття партійних заходів стягнення” [3, 146].

14 січня в надзвичайно категоричній формі надсилається така директива Політбюро місцевим організаціям „Про посилення заходів по хлібозаготівлях”:

„Харків, ЦК КПУ, Кагановичу, Медведеву.
Копії: Свердловськ – Молотову, Швернику;
Новосибірськ – Догатову, Сирцову;
Ростов-на-Дону – Мікояну, Андрееву;
Кзил-Орда – Голошкіну, Кубяку.

... Ми вважаємо, що в південних районах СРСР у нас залишається всього лише півтора-два місяці для хлібозаготівель, після чого настане бездоріжжя. Оскільки південні райони в основному вирішують у цьому році питання про хліб, необхідно використати з усім розмахом цей незначний період часу”. Директивні висновки свідчили про неспроможність її авторів глибоко проаналізувати критичність ситуації, яка склалась на хлібному ринку країни, вбачаючи причину такого у наявності недоліків у роботі керівництва партійних органів. З метою усунення такого стану наказувалось „натиснути зв'язче на наші парторганізації” для посилення їхньої роботи щодо хлібозаготівель, „ударити по скупщику і куркулеві, ... арештовувати спекулянтів, кулачків і інших дезорганізаторів ринку і політики цін”, не боячись дезштовхнути середняка. Останні фрази директиви нагадують прифронтову дійсність „хлібозаготівлі є фортеця, котру ми повинні захопити, чого б це не коштувало. І ми її візьмемо очевидно, якщо поведемо роботу по-більшовицьки, з більшовицьким натиском” [3, 147].

Показовою в плані успішного керівництва хлібозаготівлями була поїздка Й. Сталіна до Сибіру (18 січня – 4 лютого 1928 року). Цей вояж поглибив

драматизм ситуації на хлібному ринку і посилив трагізм ситуації у селі, яке переживало „надзвичайщину”. Підбивала підсумки сталінської поїздки резолюція наради керівників семи східних округ, яка відбулася в Красноярську 1 лютого 1928 року.

Концептуальну основу надзвичайних заходів формують сталінські директиви від 5, 14 січня та 25 квітня 1928 року з приводу примусових хлібозаготівель, які з цього часу стають головними об'єктами політики. Доповнюють їх висновки, зроблені під час поїздки вождя до Сибіру (січень, 1928 року), а також рішення Політбюро ЦК ВКП(б) із питань хлібозаготівельної роботи на селі.

„За сталінськими директивами від 5 і 14 січня, – вважав професор В.П. Данилов, – ця резолюція (наради у Красноярську – Г.К.) повинна бути віднесена до групи документів, які поклали початок, по-перше, переходу до політики розкуркулення і, по-друге, введення прямої наруги і насильства в практичну діяльність місцевих партійних і радянських організацій в селі при виконанні чергових завдань згори – всього того, що отримало назву „перекручень” [4, 38].

Сталінському самовладддю в цій ситуації, здавалося, вжитих надзвичайних заходів було замало. Чергова директива Політбюро ЦК ВКП(б) від 25 квітня 1928 року „Про посилення хлібозаготівель” по суті ще більше підсилювала характер надзвичайних заходів, що мали місце в раніше прийнятих директивах 5 і 14 січня. Сталінське керівництво не влаштовувало результати квітневих хлібозаготівель, під час яких посилювалися „демобілізаційні заходи”, коли повсюдно було помічено „відмову від заходів тиску на верхівку села ..., а партійне керівництво не дає цьому належної відсічі”. На травень-червень директивою намічалось „широке розгортання заготроботи”. Директива рясніла заходами, вимогами, спрямуваннями на зразок: „мобілізувати партсили”, „сувору карати”, „рішуче присікати”, „установити дійсну сувору відповідальність заготівельних апаратів”, „посилити натиск на куркульську частину”, „добитися рішучого перелому для найшвидшого досягнення установлених контрольних цифр”, „класовий характер заходів тиску” і т. д. Виносилися заклики до громадськості (кооперативної і радянської) з метою прийняття рішень цих органів про колективну здачу хліба. Завершувалася директива вимогою блискавичного і беззаперечного підходу до виконання: „В 3-х денний термін телеграфуйте ЦК про прийняті заходи” [3, 261-262].

„Надзвичайщина”, що активно впроваджувалася на місцях, ламала не тільки долі окремих людей, але й деморалізувала суспільну свідомість, знищувала віковічні уявлення про загальнолюдські цінності. У не громадянському суспільстві, яке звикло жити не за правовими нормами, а за волею царя, генсека чи іншого чиновника, важко уявити можливий захист прав, честі та гідності людини. Разом із відновленням надзвичайних заходів втрачалася надія на побудову відкритого суспільства, іскорка якої ще тепліла в роки непу.

Таким чином, аналіз сталінських директив початку „надзвичайщини” дає вагомій підставі констатувати про складання командно-репресивної системи управління радянським суспільством, вивчення цього явища стоїть на часі перед дослідниками. Запорукою позитивного вирішення такого завдання є переконливі історичні документи, відкриті реаліями суспільно-політичного життя на пострадянському просторі.

1. В.П. Данилов, С.И. Якубовская. О фигуре умолчания в исторической науке // Археографический ежегодник

- за 1992 год. – М.: Наука, 1994.
2. А.А. Курносое. Неопубликованная статья „О фигуре умолчания в исторической науке” В.П. Данилова и С.И. Якубовской (1965) // Археографический ежегодник за 1992 год. – М.: Наука, 1994.
 3. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 гг. Док-ты и мат-лы: В 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т.1: Май 1927 г. – ноябрь 1929 г.
 4. Данилов В.П. Введение (Истоки и начало деревенской трагедии) // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: В 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929.

Т.Ю. Козацька

САМООБКЛАДАННЯ В УСРР 1928–1932 РОКІВ: ГРОШОВА ПОВИННІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

Історична наука досліджує факти, події, явища, які відбулися, виявляючи у такий спосіб певні закономірності суспільного розвитку, відтак актуальність її досягнень чи конкретних розробок має все-таки опосередкований зв'язок із сучасними проблемами. Він трансформується через з'ясування та узагальнення історичного досвіду повсякденного життя соціуму, виокремлення його пріоритетів, винесення певних уроків. Минувшина є постійною величиною для науки, а її пізнання актуальним, тому що його результати збагачують історіографію.

Автор статті ставить за мету з'ясувати самообкладання українських селян УСРР у 1928–1932 рр. Об'єктом дослідження є соціально-економічна політика радянської держави в сільських районах України кінця 1920-х – першої третини 30-х рр., а предметом – одна із складових форм сільськогосподарського податку – система самообкладання селян та колгоспників. Якщо податок ще тоді визнали „обов'язковою повинністю населення”, а самообкладання „добровільною формою”, платежів [1, 15], то, безумовно, виникає необхідність їхнього співставлення для виявлення спільних або відмінних функціональних рис. Обрана тема залишається малоз'ясованою в історичній літературі, хоча історики досліджували „джерела соціалістичного нагромадження” та внутрішні резерви для здійснення індустріалізації [2]. Про самообкладання згадують в контексті причин голоду 1932–1933 рр. в Україні [3, 279-280], але не розривають його соціально-політичних функцій та фінансово-організаційного механізму.

Термін „самообкладання” з'являється наприкінці 1927 р. Так, 31 грудня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У визначило ставку самообкладання населення у 35 % від розміру єдиного сільськогосподарського податку [4, 137], а 28 грудня рекомендувало Раднаркому УСРР розглянути закон про самообкладання [5, 70-71]. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У були присутні генсек ЦК КП(б)У Л.М. Каганович, голова уряду В.Я. Чубар, нарком фінансів М.М. Полоз, нарком НК Робсільнспенкції УСРР В.П. Затонський, тобто керівники ключових державно-політичних структур. Закон „Про самообкладання людності для задоволення її громадських потреб” уряд та ВУЦВК прийняли надвечір 2 січня 1928 р., а вночі телеграфом надіслали до окрвиконкомів. Наступного дня його опублікували